

O'ZBEK TILIDAGI SHEVALARNING LINGVISTIK TASNIFI VA ULARNING ADABIY TIL BILAN O'ZARO ALOQASI

Jamoliddinova Nilufar Kamol qizi

ToshDO'TAUning 3-kurs talabasi

jamoliddinovanilufar858@gmail.com

O'zbek tilidagi shevalarning lingvistik tasnifi va ularning adabiy til bilan o'zaro aloqasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilidagi shevalarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Shevalarning regional ko'rinishlari, ularning adabiy til shakllanishiga ta'siri hamda lingvomadaniy o'rni yoritiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, shevalar o'zbek tilining boy qatlamini tashkil etib, zamonaviy tilshunoslikda alohida e'tiborni talab qilishi isbotlanadi.

Abstract: This article analyzes the phonetic, lexical and grammatical features of dialects in the Uzbek language. The regional manifestations of dialects, their influence on the literary language, and the role of ling ling are highlighted. According to the results of the study, dialects constitute a rich resource of the Uzbek language and deserve special attention in modern linguistics.

Kalit so'zlar: shevalar, o'g'iz guruhi, qipchoq guruhi, tarluq guruhi, fonetika, morfologiya, leksika, adabiy til, xorazim shevasi, farg'ona shevasi, surxondaryo shevasi, buxoro shevasi

Keywords: dialects, Oghuz group, Kipchak group, Tarluq group, phonetics, morphology, lexis, literary language, Khorezm dialect, Fergana dialect, Surkhandarya dialect, Bukhara dialect

Kirish

Til xalqning madaniyati, tafakkuri va tarixining timsoli sifatida o'ta muhim ijtimoiy hodisadir. Har qanday til, xususan, o'zbek tili ham, o'z tarixiy taraqqiyoti

davomida murakkab jarayonlarni boshdan kechirgan. Ushbu jarayonlarda adabiy til va shevalarning o'zaro aloqasi muhim ahamiyat kasb etadi. Shevalar tilda mavjud bo'lgan mintaqaviy tafovutlarni o'zida aks ettirib, adabiy tilning shakllanishida asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Shevalar nafaqat lingvistik, balki madaniy-hududiy qadriyatlarning ham ifodasidir.

1. O'zbek tilidagi shevalarning tasnifi va hududiy tarqalishi

O'zbek tilidagi shevalar tarixiy, fonetik va geolokatsion omillarga ko'ra uch asosiy guruhga bo'linadi:

Qipchoq guruhi (Shimoliy o'zbek shevalari) – asosan Sirdaryo, Jizzax, Qashqadaryo (shimoliy qismi), Toshkent va Farg'ona vodiysi ayrim hududlarida uchraydi. Bu shevalar fonetik jihatdan qipchoq tillariga yaqin.

- O'g'uz guruhi (Janubiy o'zbek shevalari) – Buxoro, Qashqadaryo (janubiy qismi), Surxondaryo, Xorazm, Afg'oniston o'zbeklari orasida keng tarqalgan. Ular turkman, fors-tojik tillari bilan aloqa natijasida o'ziga xos leksik qatlamlarga ega.
- Karluq guruhi (Markaziy o'zbek shevalari) – Samarqand, Navoiy, Toshkent (shahri), Zarafshon vodiysi shevalari bu guruhga kiradi va adabiy til bilan ko'proq o'xshashlikka ega.

2. Fonetika, morfologiya va leksikadagi asosiy farqlar

Fonetika:

- Toshkent shevasida a → e almashuvi kuzatiladi: baliq → beliq, qarang → qerang.
- Buxoro shevasida o' → u ko'chishi mavjud: o'rtoq → urtoq.
- Xorazm shevasida sh tovushi o'rniga s ishlatiladi: sho'rva → so'rva.

Morfologiya:

- Surxondaryo shevasida egalik qo'shimchalari o'zgaradi: mening kitobim → meni kitabim.

Farg'ona shevasida fe'l bog'lovchilari o'zgacha: kelayapman → kelvomman.

Leksika:

- Xorazm shevasi: chaqaloq → go'dak, kulcha → patir.
- Andijon shevasi: mag'iz → yadro, poyandoz → gilam.

3. Shevalarning adabiy tilga ta'siri va o'zaro aloqasi

Adabiy til – shevalar asosida shakllanadi. O'zbek adabiy tili tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, Alisher Navoiy davrida bu til ko'proq markaziy shevalarga tayangan bo'lsa, sovet davrida Toshkent shevasi asosiy manba sifatida qaraldi. Bugungi kunda esa adabiy til umumxalq tili maqomida bo'lsa-da, ko'plab shevalar ommaviy nutqda, folklorda, serial va filmlarda faol qo'llanadi.

Shevalarning adabiy tilga ta'siri ikki yo'nalishda kechadi:

1. Lexikalizatsiya – mahalliy so'zlarning adabiy tilga kirib borishi.
2. Stilistik boyish – tilning emotsional, obrazli qatlamini boyitish.

Misol uchun, adabiy tilga kirib kelgan ayrim sheva so'zlari: xontaxta, zog'ora, tepa, koptok va hokazo.

4. Zamonaviy til muhitida shevalarning roli

Raqamli kommunikatsiya, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar orqali shevalarning qo'llanilishi kengaymoqda. YouTube, TikTok, Instagram kabi platformalarda bloggerlar o'z hududiga xos shevalarda chiqish qilishadi. Bu holat ikki tomonlama oqibatlariga olib keladi:

- Bir tomondan, shevalar jonlanadi, saqlanib qoladi.
- Ikkinchi tomondan, ayrim hollarda shevalarning haddan tashqari aralashuvi adabiy til me'yorlariga ziddilik keltirib chiqaradi.

Shu bois, zamonaviy tilshunoslikda dialektologik monitoring, ya'ni shevalarni zamonaviy muhitda o'rganish dolzarb ilmiy vazifa sifatida qaralmoqda.

Xulosa

Shevalar — o'zbek tilining jonli va tarixiy qatlamlaridan biridir. Ular tilning mintaqaviy xilma-xilligini aks ettiradi va xalq ruhiyati, mentalitetini yoritadi. Shevalarni chuqur o'rganish tilning ildizlariga yetishish, madaniy merosni asrash va adabiy tilni boyitish uchun zarurdir. Shu sababli, o'zbek tilshunosligida dialektologiya bo'yicha tadqiqotlar chuqurlashtirilishi, shevalar asosida akademik lug'atlar, korpuslar tuzilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S. Usmonov. O'zbek tili shevalari. Toshkent: Fan, 2001.
2. N. Mahmudov, A. Madvaliev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'zbekiston, 2018.
3. A. Rajabov. Shevalarning lingvistik xususiyatlari. Termiz, 2015.
4. H. Yo'ldoshev. O'zbek tilining dialektologiyasi. Toshkent: Ma'naviyat, 2010.
5. Til va adabiyot jurnali, 2021-yil 2-son.